

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ПУЛЮЯ**

Факультет економіки та менеджменту

Кафедра психології у виробничій сфері

**Методичні вказівки
для самостійної роботи з курсу
РЕЛІГІЄЗНАВСТВО**

для студентів усіх спеціальностей
та всіх форм навчання

**Тернопіль
2018**

УДК 2
М54

Упорядник:
Стоцький Я.В., докт. істор. наук, професор.

Рецензенти:
Криськов А.А., докт. істор. наук, доцент.

Методичний посібник розглянуто й затверджено на засіданні
кафедри психології у виробничій сфері
Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
Протокол № 8 від 6 лютого 2018 р.

Схвалено та рекомендовано до друку на засіданні методичної ради
факультету економіки та менеджменту
Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
Протокол № 7 від 18 квітня 2018 р.

М54 Методичні вказівки для самостійної роботи з курсу «Релігієзнавство»
для студентів усіх спеціальностей та всіх форм навчання / Упорядник :
Стоцький Я.В. – Тернопіль : Тернопільський національний технічний
університет імені Івана Пулюя, 2018. – 44 с.

УДК 2

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

Релігієзнавство – це комплексна і відносно самостійна галузь знань, що складалася, починаючи з XIX ст. на межі філософії, соціології, історії, психології, антропології, етнології, археології, географії та інших наук. Релігієзнавство, як гуманітарна наука, вивчає закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігії, її склад та компоненти, місце в історії людства, взаємозв'язок та взаємодію різних релігій і галузей культури. Акцентуючи увагу на світоглядних аспектах про людину, суспільство, світ, надприродне, релігієзнавство одночасно спирається й на досягнення сучасної науково-технічної думки.

Викладання та засвоєння релігієзнавства є великим внеском у гуманітаризацію освіти. Вивчення курсу релігієзнавства сприяє оволодінню досягненнями світової та української культури, дає студентам всебічні знання про релігію і церкву, богослов'я і віруючих, процеси сакралізації й секуляризації у світі й в українському суспільстві, допомагає самовизначитись у світоглядних проблемах, формує духовні інтереси та ціннісну орієнтацію.

Курс “Релігієзнавство” також має важливе значення для національно-духовного виховання студентів, вироблення у них навиків самостійного аналізу міжконфесійних взаємин, формування почуття толерантності, а також відповідальності за дотримання конституційних положень про свободу совісті в Україні.

Як особлива складова системи духовної діяльності релігія відіграє важливу роль у процесі професійної підготовки студентів, які готуються до наукової діяльності в галузі фундаментальних сучасних науково-технічних досліджень чи впроваджуватимуть ці дослідження в своїй майбутній професійній діяльності. Тому розкрити багатопланові, багатозначні, часом суперечливі зв'язки релігії і новітніх сучасних технологій є ще одним важливим завданням викладання даного курсу в Тернопільському національному технічному університеті імені Івана Пулюя.

В даних методичних вказівках викладено теми із планами для самостійної підготовки студентів усіх форм навчання, короткі методичні поради до них, контрольні запитання та завдання, подано короткі тематичні релігієзнавчі словники, контрольні запитання для перевірки знань студентів, а також деяку додаткову релігієзнавчу інформацію.

Рекомендована література допоможе глибше і ширше оволодіти необхідними знаннями з курсу «Релігієзнавство».

Мета курсу полягає в тому, щоб розкрити феномен релігії як засіб самоутвердження людини в навколишньому світі, як явище, яке дає надію і вказує шлях до осягнення людиною вищих цінностей.

Завдання курсу:

- визначити історичні джерела походження, еволюції, сучасного стану і перспективи розвитку релігії;
- показати зв'язок релігії з наукою, філософією, політикою, правом, мораллю, естетикою, літературою і мистецтвом;

- висвітлити роль основоположників, а також реформаторів національних і світових релігій;
- ознайомити студентів із священними книгами цих релігій, зокрема з Біблією;
- познайомити із різновидами неорелігій;
- викласти зміст культу, свят і національного колориту релігійних спільностей;
- розкрити історію і сучасний стан релігій в Україні;
- у кожному виді навчальної роботи виховувати студентську молодь у дусі толерантного ставлення до ближнього, спрямовувати молодих громадян України на засвоєння і практичне застосування в щоденній практиці життя гуманістичних цінностей.

У процесі вивчення курсу “Релігієзнавство” студент повинен:

Знати:

- філософську, психологічну, соціологічну, морально-політичну, історико-культурологічну, футурологічну оцінку суті релігії, її функції та ролі як специфічної форми суспільної свідомості та соціально-історичного явища;
- час і причини виникнення релігії, чинники процесів сакралізації і секуляризації;
- типологію сучасних релігій світу;
- особливості формування біблійного, православно-християнського характеру сакральної культури України, сучасне становище релігійних організацій в Україні;
- форми, етапи і принципи ставлення людства і українського суспільства до сакрального комплексу, біблійних заповідей, релігійних обрядів і свят;
- основні положення українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації;
- смисл раціональної, ірраціональної віри й погляди релігії та науки на світ, суспільство і людину.

Уміти:

- на основі наукових принципів ставлення до релігії, церкви, богослов'я і віруючих формувати власну позицію щодо сакральної й секулярної духовності;
- правильно дотримуватися і виконувати вимоги українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації;
- розрізняти особливості конфесійної діяльності релігійних організацій;
- підтримувати і сприяти заходам, спрямованим на відродження сакральної культури української нації, діалог і співробітництво віруючих і невіруючих в ім'я розвитку національної культури.

Особливістю сучасного стану розвитку вищої освіти є посилення уваги до самоосвіти, активних методів навчання, і на цій основі сприяння розкриттю творчих здібностей та самореалізації особистості.

У цьому плані організація самостійної навчальної роботи студента має винятково важливе значення. Саме самостійна робота є ефективнішою формою оволодіння навчальним матеріалом, набуття студентом теоретичних знань з

дисципліни, а також формування комплексу практичних умінь та навичок щодо вирішення конкретних завдань.

Мета методичних вказівок – ознайомити студентів з основними формами самостійної роботи, а також допомогти їм у практичному застосуванні цих форм.

Основними складовими самостійної роботи є:

- поглиблене вивчення навчального матеріалу за результатами лекцій. Це досягається шляхом ретельного опрацювання основної та додаткової літератури;

- вивчення наявних інформаційних матеріалів з конкретних питань. Для цього необхідне ознайомлення з довідковими джерелами (опублікованими архівними джерелами, словниками, науковими збірниками, довідниками тощо);

- виконання практичних завдань, яке полягає у підготовці рефератів, доповідей на семінарах, розв'язання конкретних завдань

- самоконтроль набутих знань. Здійснюється шляхом опрацювання тестів та відповідей на контрольні питання з кожної теми.

Методична розробка містить рекомендації щодо:

- опрацювання навчального матеріалу за підручниками та посібниками;
- складання конспектів, засвоєння системи категорій та понять дисципліни;

- підготовки рефератів за окремими темами курсу;

- самоконтролю набутих знань.

Методичні вказівки щодо підготовки реферату.

Тему реферату слід вибрати з наведеного переліку тем або вибрати іншу тему в межах програми, погодивши її з викладачем.

Вимоги до реферату:

- викладення матеріалу має бути логічно послідовним;
- реферат повинен мати дослідницький характер, містити постановку проблеми, узагальнене викладення самостійно опрацьованої літератури та фактичних матеріалів, а також висновки автора;

- на запозичені до реферату матеріали з літературних та статистичних джерел необхідно зробити відповідні посилання;

- обсяг реферату має становити до 10 сторінок друкованого тексту формату А4 зі стандартними полями через 1,5 міжрядкових інтервали.

ТЕМИ, ПЛАНИ, ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Самостійна робота 1.

Тема: **Релігія як суспільне явище**

План

1. Зв'язок релігії з різними формами суспільної свідомості.
2. Типи релігійності.
3. Деномінації: структура та особливості.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Релігія й наука.
2. Релігія й мораль.
3. Релігія й культура.
4. Релігія й політика.

Методичні вказівки

Зміст даної теми необхідно розкривати, орієнтуючись на те, що релігія є універсальним духовним явищем у житті суспільства, котра об'єднує за допомогою догматів, моральних і духовних цінностей певні верстви населення у ієрархічно побудовані релігійні організації. Тому потрібно до будь-якої форми і напряму релігії підходити з позиції ретроспективного методу, враховуючи історичні властивості вивчення та еволюцію релігійних вірувань, догматів, обрядів, яку вони відігравали на різних етапах розвитку суспільства. При цьому слід уміти розрізняти світське релігієзнавство від богословського, специфіку їхніх складових дисциплін. Охарактеризувати основні теорії походження релігії: матеріалістичну, богословську, натуралістичну, соціологічну. Розкрити історизм генезису релігії як зв'язку між людиною і надприродним та вказати на особливості головної ознаки релігії – віри у надприродне, одночасно простежуючи еволюційність релігійної психології від політеїзму до монотеїзму. Також необхідно проаналізувати і навести приклади складових структури релігії: релігійної свідомості, релігійних почуттів, релігійних культів, релігійних організацій.

Характеризуючи соціальні функції релігії як форми суспільної свідомості – ілюзорно-компенсаторну, світоглядну, регулятивну, інтегративну, комунікативну та інші – необхідно акцентувати увагу й на соціальній доктрині тієї чи іншої релігійної системи. Виходячи із типології, соціології, психології релігії, потрібно знати, із наведенням прикладів, типи релігійності як в минулих суспільних формаціях, так і на сучасному етапі, в тому числі й в Україні. В контексті останнього необхідно вміти проаналізувати структури найчисельніших релігійних організацій, котрі діють на території нашої держави, за схемою: релігійна громада – головний керуючий релігійний центр.

Самостійна робота 2.

Тема: Еволюція і типи релігії

План

1. Історичний розвиток людства та його вплив на типологію релігій.
2. Аналіз племінних культів: магія, фетишизм, анімізм, тотемізм, землеробський культ, шаманізм.
3. Характеристика ранніх національних релігій.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Релігії стародавньої Греції, Риму, Єгипту, Індії, народів Дворіччя.
2. Релігії доколумбової Америки.
3. Дохристиянські вірування і культу на українських землях.

Методичні вказівки

Наведені вище питання теми вимагають від студента доброї орієнтації у методології формування типології релігії, їх характерних спільних ознаках чи відмінностях. Власне, в прямій залежності від процесів пізнання й освоєння світу людиною формується (до певних специфічних меж) еволюційність релігії від ілюзорності до реальності, підтверджуючи, одночасно, безпосередній її зв'язок зі суспільством, наприклад, у розвитку і формуванні духовної культури, суспільної свідомості. Ця нижча точка вертикалі еволюції релігії характерна для племінних культів і характеризується такими особливостями: поклоніння духам природи чи предків, відсутністю професійного духовенства, відправленнями культу при супроводі специфічних магічних обрядів на честь духів предків, майже повною відсутністю віри в Бога. Тому від студента вимагається охарактеризувати особливості того чи іншого племінного культу.

Окремо необхідно акцентувати увагу на дохристиянських віруваннях слов'янських народів і перш за все тих, котрі були нашими прабатьками, бо без розуміння цих вірувань неможливо глибоко і повніше зрозуміти т. зв. чисте християнство, а також історію культури і дух народу. При цьому необхідно добре орієнтуватися в українсько-слов'янській міфології, демонології, обрядах і повір'ях, стародавніх народних святах.

Із розвитком суспільства, формуванням народностей і держав виникають національні релігії, котрі закріплюють національні обряди, національну культуру, національну свідомість. Раннім національним релігіям, котрі характерні в основному для рабовласницького суспільства, було властиве те, що своїм впливом вони охоплювали верхні та середні верстви населення в межах однієї держави. Також спільними властивостями цих релігій були суворий політеїзм, наприклад, як в релігіях стародавньої Греції чи Риму, поступовий перехід до монотеїзму (зароастризм, юдаїзм) та створення інституту жрецтва-духовенства із чіткою храмовою організацією. Тому необхідно вміти розкрити особливості міфології, історії та обрядів ранніх національних вірувань.

Самостійна робота 3.

Тема: **Національно-державні релігії народів Сходу**

План

1. Політеїстичні релігії: індуїзм, синтоїзм, джайнізм.
2. Між філософією і релігією: конфуціанство, даосизм.
3. Течії юдаїзму. Юдаїзм в Україні.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Індуїзм у духовному і політичному житті Індії.
2. Конфуціанство в духовному житті Китаю.
3. Синтоїзм в менталітеті японців.

Методичні вказівки

Історичним підґрунтям виникнення пізніх національних релігій була криза суспільних відносин, що спричинилось до потреби використання релігії як засобу втихомирення, втіхи й одночасно покірності нижчих суспільних верств. Суть цієї кризи виявилася в розпаді рабовласництва і переході до феодалних суспільних відносин. Тому необхідно пояснити історизм цього процесу та проаналізувати основні спільні риси пізніх національних релігій: великі масштаби впливу, тривалу живучість, спрощення жертвоприношень, розвиненість вчення про загробні відплати. Також для цих релігій є характерним поява святих джерел віри (Авеста, Танах), формування догматики і морально-етнічних засад (конфуціанство), будова храмів та становлення і структуралізація ієрархії. В індуїзмі необхідно звернути увагу на функції т. зв. індуїстської Трійці, особливості реінкарнації в дорозі досягнення мокші в порівнянні його (індуїзму) до джайнізму. В синтоїзмі вміти розкрити не тільки його релігійний бік, але й історичний в контексті його впливу на духовно-суспільне життя Японії. У конфуціанстві і даосизмі потрібно ґрунтовно проаналізувати філософсько-етнічні аспекти їхньої догматики, а саме п'ять точок покірності: короля до підданих, сина до батька, дружини до чоловіка, молодшого до старшого, охарактеризувати символізацію інь і янь.

Знати особливості релігій «перехідної стадії»: зороастризму і сикхізму як показових на векторі переходу від політеїзму до монотеїзму, їхню догматику, історизм та тотожність із християнством.

Пояснити, чому юдаїзм належить до релігії об'явлення з теологічно-історичного пункту. На що спирається його монотеїзм та одночасно коротко проаналізувати суть Декалогу, Тори, Талмуду та їхній взаємозв'язок із християнством. Назвати характерні ознаки таких напрямів юдаїзму: ортодоксального, реформаційного, ліберального та ультратечію першого – хасидизму і розкрити їхнє місце на сучасній релігійній мапі світу й України.

Самостійна робота 4.

Тема: **Від навчання Будди до великих релігій «об'явлення»**

План

1. Характерні особливості світових релігій.
2. Дзен-буддизм: виникнення і поширення.
3. «Символ віри» та Нагірна проповідь Ісуса Христа.
4. Аналіз основних напрямів ісламу та їх поширення у світі.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Буддистський пантеон. Обряди, звичаї, свята.
2. Перші (спільні) вселенські християнські собори.
3. Міфологічна, історична та інші школи про особу Ісуса Христа.
4. Іслам в Україні: минуле і сучасне.

Методичні вказівки

В статистично-порівняльному аналізі та географії світових релігій необхідно детальніше розкрити географію буддизму, християнства та ісламу на континентах і в державах, пам'ятаючи при цьому, що три четверти християн живе в Європі і в обидвох Америках, майже всі мусульмани мешкають в Азії й Африці, а буддисти – у Східній Азії.

У контексті вивчення буддизму треба звернути увагу на те, що буддизм – це навчання людини, котра знайшла абсолютну мудрість через свою власну медитацію, без будь-якого Божого об'явлення. У зв'язку з цим буддизм відрізняється від християнства, де вчення хоч також походить від людини, але від Людини-Бога, котра переказала Боже об'явлення, тобто сам Господь Бог Ісус Христос став безпосереднім засновником християнства. Буддизм також відрізняється й від ісламу, пророк якого Мухаммед хоч і був тільки людиною, але вибраною Богом, щоб зібрати об'явлення Корану. Також треба вміти прикладно пояснити чотири правди вчення Будди, їхню моральність, вчення про реінкарнацію та нірвану в таких основних напрямках буддизму: хінаяна, махаяна, ваджраяна, пам'ятаючи, що буддизм не покладається ні на будь-якого Бога, а сам Будда не є ні пророком, ні спасителем. Необхідно розкрити прогресивність буддизму у порівнянні з індуїзмом, навести приклади щоденних практик буддистських монахів школи рінзай і сото, а також охарактеризувати географію поширення буддизму в Україні.

При розкритті винесених питань про християнське вірування необхідно звернути увагу на суспільно-політичні передумови зародження християнства, джерела цього віровчення, акцентуючи увагу на Новому Заповіті, людській і божественній природі особи Ісуса Христа, формуванні догматики й обрядовості на перших семи вселенських соборах, вченнях отців Церкви і Священному переказові, переслідуванні християн упродовж I–III століть, структуралізації церковних організацій, космополітизмові Христового вчення. Вміти охарактеризувати причини легалізації християнського віровчення в Римській імперії на початку IV ст., пояснити основні ересі в християнстві і шляхи їх

ліквідації, розкрити причини зародження чернецтва, дати короткий аналіз християнізації Європи, в'яснити причини розколу християнства на два напрями: православ'я і католицизм.

Розкриваючи питання про іслам, необхідно акцентувати увагу на суспільно-політичних причинах зародження цього віровчення, особі пророка Мухаммеда, основних засадах віри, заповідях і обрядах, святах мусульман, їхніх священних писаннях Корані і Суні, характерних різницях між основними напрямками ісламу: сунізмом, шіїзмом, хариджизмом, їхній ієрархічній будові. Вміти висвітлити історію розвитку ісламу на українських землях у минулому і сучасному.

Самостійна робота 5.

Тема: **Східна і Західна церкви**

План

1. Догматичні та обрядові відмінності між католицизмом і православ'ям.
2. Боротьба за автокефалію. УАПЦ.
3. Роль католицького чернецтва у світовій історії.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Ідея Київської церкви. Митрополит Іларіон «Слово о Законі і Благодаті».
2. Християнські свята українців.
3. Соціальна доктрина Римо-католицької церкви.

Методичні вказівки

При ознайомленні з даною темою потрібно звернути увагу на ортодоксальність догматики і обрядів православ'я, вміти пояснити структурні відмінності між автокефальною, автономною і самоуправною церквами та навести їхні конкретні приклади. Пояснити причини, хід і значення запровадження християнства на Русі-Україні. На творі митрополита Іларіона «Слово о Законі і Благодаті» пояснити ідею Київської церкви як незалежного християнського центру світу. Коротко охарактеризувати Дванадцять свята на честь Ісуса Христа і п'ять Богородичних свят. Розкрити основні історичні віхи православ'я в Україні до 1988 р., окремо виділивши боротьбу за автокефалію у ХХ ст.

У контексті римо-католицизму необхідно розкрити основні догмати, котрі були прийняті на безпосередньо католицьких VIII–XXI вселенських соборах, розкрити основні історичні точки розвитку Римо-католицької церкви, наприклад, такі, як хрестоносні походи, Авіньйонська неволя, Велика Західна схизма, інквізиція, релігійна війна у Франції, Тридцятилітня війна, антикатолицизм Французької революції, утворення старокатоликів, «Культуркамф» у Німеччині, позицію папства у I і II Світових війнах, соціальну доктрину Римо-католицької церкви. Дати характеристику чернецтва Римо-католицької церкви, причини його зародження, основні різновиди та вплив його на розвиток культурно-суспільних відносин, розкрити історичний розвиток

католицизму на українських землях. Уміти детально пояснити відмінності між католицизмом і православ'ям як в догматиці, так і в обрядах, без порушення феноменології релігії.

Самостійна робота 6.

Тема: **Уніатство і протестантизм як тенденції екуменізму**

План

1. Й. Рутський і П. Могила – спроби екуменізму українського християнства.
2. Церква в українській козацькій державі.
3. Греко-католицька церква в діаспорі.
4. Протестантська ідея екуменічного руху.
5. Протестантизм в Україні.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Становище УГКЦ в ХІХ ст.
2. Особливості протестантського віровчення і культу та його поширення в Україні.
3. УГКЦ в ХХ – на початку ХХІ століть.

Методичні вказівки

У контексті ознайомлення з історією, догматикою і культом УГКЦ необхідно звернути увагу на зовнішні і внутрішні причини Берестейської унії 1596 р., наслідки цього Берестейського собору для українського християнства, ролі козацтва в поунійній боротьбі. Вміти загально проаналізувати «Артикули, що належать до з'єднання з Римською церквою». Дати характеристику причин і наслідків Замойського синоду 1720 р., пам'ятаючи при цьому про підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату у 1686 р. Розкрити історично-релігійне тло УГКЦ у ХVІІІ–ХІХ ст. і її роль у культурному і національно-патріотичному вихованні українців: василіянські школи, морально-просвітницькі програми церкви, роль греко-католицького духовенства у патріотично-політичному вихованні своїх віруючих у період і після «весни народів». Розкрити репресії царизму проти УГКЦ. Пояснити позицію УГКЦ в першій половині ХХ ст. та реакцію до неї комуністичних режимів як в Україні, так і в країнах соцтабору. Показати життя УГКЦ в катакомбний період 1946–1989 рр.

У питаннях, котрі стосуються протестантизму – його виникнення, догматично-культурних особливостей, історії розвитку і поширенні – треба зазначити, що прагнення реформи Католицької церкви визріло ще у ХІV–ХV ст. і тільки Реформація конкретно започаткувала релігійно-реформаторську діяльність, прагнучи очищення католицизму від надмірностей і матеріальних зловживань, щоб знову повернути Церкву до її духовного призначення. Розбіжності в баченні цих реформ між Римо-католицькою церквою і такими реформаторами, як Лютер, Цвінглі, Кальвін та, зрештою, й королівського двору

Англії, призвели до розколу католицизму і формування нового (третього) напрямку світового християнства – протестантизму.

У наступних століттях ідею раннього протестантизму підхоплює пізній протестантизм, немов відкриваючи все нові й нові, до цього мало акцентовані, біблійні істини. Тому необхідно знати відмінності між кожною із цих найчисельніших деномінацій як в догматиці і обрядах, так і в історії та географії поширення у світі й окремо в Україні. При цьому також потрібно добре орієнтуватися в єкуменічному русі, що народився протестантськими деномінаціями, а також зазначити роль митрополита УГКЦ Андрія Шептицького в єкуменічних процесах, котрі не втратили своєї актуальності й у наш час.

Самостійна робота 7.

Тема: Біблія як історично-культурне явище

План

1. Біблійна історія Старого Заповіту.
2. Біблійна історія Нового Заповіту.
3. Біблія в катихизмі вчора і сьогодні.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Ісус – людина свого часу.
2. Світ листів апостола Павла.
3. «Бог є любов».

Методичні вказівки

Виходячи із теми лекції, можна стверджувати, що Біблія є Святим Письмом тільки двох релігій: юдаїзму (Старий Заповіт) і християнства (Старий та Новий Заповіти). Але в контексті земного буття людини це не так – Святе Письмо є для всіх. І через книги про Старий та Новий Заповіти кожен має доступ до багатства Божого Слова. Людство читає Біблію з давніх давен. Єврейський народ читав Біблію, писану раніше, і творив нове «слово» віруючих, нові тексти. Сам Ісус з Назарету із повагою ставився до Біблії (Старого Заповіту), виявляв свою віру і заохочував своїх учнів та народ відкриватися Богові. Згодом апостоли несли народам євангеліє життя, смерті і воскресіння Христа. Новий Заповіт є свідком цього вияву і перемін, викликаних тією подією в житті людей. Апостоли оповістили світові про цю зустріч з Богом в Ісусі Христі. Біблія не є «чарівною паличкою», щоб розв'язувати наші сучасні щоденні проблеми. Але, якщо ми люди віруючі і віримо в Господа нашого Ісуса Христа, то повинні обов'язково знати про життя Ісуса Христа з Назарету, про те чого Він навчав, Його історію, порівнювати наше життя і вияв віри тих, що описані в Біблії, зрештою вміти бачити в Біблії не тільки релігійний феномен, але й її історично-культурну сутність. Тому читання Святого Письма, його

розуміння є необхідним, якщо хочемо жити глибокою і тривалою вірою, якщо хочемо спасти свої душі.

Ця тема вимагає від студентів ширшого пізнання Біблії в контексті історії її написання, канонічності текстів, їх складу і структури як у Старому, так і Новому Заповітах, виходячи із поділу книг за змістом, у розумінні авторства і непомильності Біблії, в умінні пояснити історію написання, ідею та зміст кожного із Євангелій. Також показати роль і значення Біблії в системі богослов'я і моралі як катихизи, пам'ятаючи, що Новий Заповіт є благодаттю та істиною і Бог карає зло і нагороджує добро. Ще раз зробити акцент на аналізі змісту Декалога й Нагірної проповіді Ісуса Христа, Дій Апостолів та значенню для християнського віровчення сутності листів апостола Павла.

Уміти проаналізувати перші, «базові», переклади Біблії, її переклади церковнослов'янською та українською мовами, при цьому розкрити вклад у переклад Біблії від 1903 р. Івана Пулюя.

Самостійна робота 8.

Тема: Нові релігійні рухи в Україні

План

1. Особливості поширення нових релігійних течій в Україні.
2. Типологія нетрадиційних і нових релігій в Україні та їх характеристика.
3. Географія неорелігій в світі і в Україні.
4. Місце нетрадиційної релігійності на поліконфесійній мапі України.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Особливості неорелігійних процесів в Україні.
2. Українське неоязичництво.
3. Неохристиянство, його течії, їх історія і віровчення.

Методичні вказівки

Неорелігії – термін, яким позначають сформовані в останніх двох століттях нові конфесії, релігійні групи, духовні течії і навіть церкви, в появі котрих відобразилися модерні процеси в релігійній сфері, зумовлені змінами світоглядних парадигм, кризою традиційних релігій, взаємовпливами різних культурних світів. Для нових релігійних рухів характерна еkleктичність – схильність до запозичення положень різних віровчень, їх комбінування, вироблення свого віровчення та його пропаганда. Власне, від наявності тих чи інших священних книг у релігійному вченні можна класифікувати неорелігії на групи.

Неорелігії не обминули й України, особливо в останні роки, і є присутніми на релігійній мапі нашої держави поряд із т. зв. традиційними для нас релігіями: православ'ям, греко-католицизмом, ісламом. Нетрадиційність неорелігій характеризується тим, що вони історично не успадковані нашим народом від попередніх епох, не мають коріння релігійної духовності,

ментальності, культурно-побутових традицій. Але популяризуються і поширюються місіонерами-проповідниками із їхніх історичних батьківщин, творячи свої самодостатні й незалежні релігійні організації, а своїх засновників і керівників вважають обраними Богом. В сучасній Україні, на її релігійній палітрі, представлено майже всі відомі у світі неорелігійні напрями.

Тому дана тема вимагає від студентів знань загальної характеристики та спільних рис культів і сект, їх різновидностей і особливостей віровчень найпоширеніших із них, історизму їхніх виникнення і появи на поліконфесійній мапі світу й України. При цьому необхідно звернути увагу не тільки на такі неорелігійні рухи, як: Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Свідки Єгови, Християнська Наука, Церква Христа, Новоапостольська церква, Товариство свідомості Крішні, Трансцендентна медитація, Церква наукології, Теософія, Велике біле братство, бахаїзм, сатанізм та інші, але й на українське неоязичництво: Рідна віра, РУНВіра, Собор рідної віри. Необхідно вміти проаналізувати особливості неорелігійних процесів в Україні.

Самостійна робота 9.

Тема: Церква, держава, суспільство

План

1. Державна політика щодо релігії і церкви в Україні.
2. Релігія як ідеологія в сучасному українському суспільстві.
3. Географія релігій в Україні.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Свобода совісті і свобода релігії в незалежній Україні.
2. Релігійне становище в роки перебудови.
3. Сучасна релігійна мапа України.

Методичні вказівки

Тоталітарна комуністична ідеологія, з її політикою атеїзації суспільства, не давала реалізувати право людини на свободу совісті та свободу віросповідання, тож у 1988 році на релігійній мапі України було лише 10 легальних конфесій. Але з часу настання незалежної Української держави, котра взяла курс на демократизацію суспільства, – свобода совісті, свобода релігії набула реального сутнісного змісту, про що, наприклад, свідчить те, що з 10 конфесій і 5689 релігійних громад у 1988 році релігійна мапа України у 1998 р. становила вже відповідно: 72 конфесії із 19780 релігійними громадами. І ця тенденція перебуває у стані постійного зростання. Підтвердженням цього є дані Держкомнацрелігій України на 1 січня 2011 року, із яких (слід зазначити, що відносно конфесійної статистики неорелігій вона з вини даного комітету є неповною) випливає, що діяли 35863 релігійних організації з яких – 34405 громад та понад 150 конфесій. Тому студентам необхідно знати її особливості в контексті порівняння й аналізу за період 1988–2010 років. Релігійні процеси в

Україні, котрі безпосередньо пов'язані із свободою релігії, а саме, із її компонентами: свободою віросповідань і свободою церкви, що, зрештою, є складовими свободи совісті, – регулюються відповідним законодавством: Законом УРСР про свободу совісті та релігійні організації від 23.04.1991р., Конституцією України 1996 р., Законом України про альтернативну (невійськову) службу від 1991 р. та окремими статтями нового кримінального Кодексу України від 2001 р. Тож ознайомлення студентів із цими законодавчими актами і їх загальний аналіз є необхідними для пізнання даної теми.

Потрібно вміти орієнтуватися і в міжконфесійній проблематиці, котра існує в Україні на різних векторах традиційного християнства і зводиться, в основному, до протистояння на ґрунті майнових спорів. Тому студентам необхідно розуміти особливості цієї проблеми і навести конкретні локальні приклади та висловити свої версії щодо можливостей її припинення.

Уміти розкрити релігію як ідеологію в нашій державі, а вірніше, відповісти на запитання: Наскільки релігія є ідеологією нашого суспільства? І чи вона взагалі нею є? Чи може бути, виходячи із ідеї нації, ідеї побудови національної держави? Заглиблюючись в дане питання релігії як ідеології, необхідно акцентувати свою увагу на таких аспектах ідеологізації релігії всередині українського суспільства, як: ідеї єдиної національної помісної Церкви; ідеологемі «українського екуменізму»; «громадянській релігії», а також на зовнішні аспекти: боротьбі за український канонічний простір між Московським і Константинопольським патріархатами; поширенню римо-католицизму та протестантизму; прозелітизмі неорелігій і їх закріпленню в Україні.

Релігійна ситуація в Україні залишається складною й неоднозначною. Прикладом цього є відносини між поділенням на три юрисдикції православ'ям, між цим православ'ям і УГКЦ, між протестантизмом і неорелігіями, з іншого боку – протекціонізм місцевих органів державного управління в справах релігії, фаворитизування ними одних і мовчазне бойкотування інших, – в усіх цих аспектах студенти повинні орієнтуватися і закріплювати свої відповіді конкретними прикладами.

ДОДАТКИ

ПРИКЛАДИ ТЕСТОВИХ ЗАПИТАНЬ ЗМІСТОВНИХ МОДУЛІВ

1. Галузь релігієзнавства, яка досліджує складні й суперечливі зв'язки національного конфесійного буття, це:
 - А) історія релігії;
 - Б) етнологія релігії;
 - В) географія релігії;
 - Г) соціологія релігії.
2. Функція релігії, яка виконує роль згуртування одновірців, це:
 - А) інтеграційна функція;
 - Б) комунікативна функція;
 - В) інтегративна функція;
 - Г) регулятивна функція.
3. Представники якої концепції походження релігії стверджували, що релігія є фантастичним відображенням пануючих над людиною стихійних сил природи і суспільства:
 - А) натуралістичної;
 - Б) соціологічної;
 - В) матеріалістичної;
 - Г) богословської.
4. Головною ознакою будь-якої релігії є:
 - А) догмат;
 - Б) канон;
 - В) віра;
 - Г) обряд.
5. Зародження вчення про загробну (посмертну) віддачу виникло в:
 - А) родоплемінних релігіях;
 - Б) ранніх національних релігіях;
 - В) пізніх національних релігіях;
 - Г) світових релігіях.
6. До підгрупи «пізні національні релігії» належать:
 - А) українське язичництво;
 - Б) шаманізм;
 - В) буддизм;
 - Г) юдаїзм.
7. Конфуціанство – є релігією:
 - А) любові;
 - Б) страждання;
 - В) байдужості;
 - Г) покірності.
8. Бог вогню у давньоруській релігії, це:
 - А) Дажбог;
 - Б) Сварог;

- В) Перун;
Г) Стрибог.
9. Милостивим творцем життя і богом знищення в індуїзмі є:
А) Брахма;
Б) Шива;
В) Рама;
Г) Вішну.
10. Виберіть правильну відповідь:
А) юдаїзм – основа для християнства та індуїзму;
Б) юдаїзм – основа для християнства та буддизму;
В) юдаїзм – основа для християнства та ісламу;
Г) юдаїзм – основа для буддизму, християнства та ісламу.
11. Виберіть правильний варіант відповіді:
А) Старий заповіт – це юдейська Тора;
Б) Каббала – це юдейська Тора;
В) П'ятикнижжя Мойсея – це юдейська Тора;
Г) Біблія – це юдейська Тора.
12. Ковчег заповіту це:
А) човен;
Б) скриня;
В) саркофаг;
Г) книга.
13. З якої релігії походить догмат про месію:
А) із буддизму;
Б) із християнства;
В) із ісламу;
Г) із юдаїзму.
14. Аят – це:
А) податок на майно і прибуток в ісламі;
Б) мусульманська канонічна молитва;
В) святий переказ ісламу;
Г) найменший уривок, вірш Корану.
15. Трипітака – священна книга:
А) ісламу;
Б) буддизму;
В) даосизму;
Г) індуїзму.
16. Нескінченний кругообіг народжень і смертей, це:
А) мокша;
Б) нірвана;
В) сансара;
Г) аватара.
17. Скільки є ступенів священства у православних церквах:
А) 2;
Б) 3;

- В) 4;
Г) 5.
18. Що святкують християни під час Трійці?
А) Вознесіння Христове;
Б) Різдво Діви Марії;
В) Сходження Святого Духа на учнів Ісуса Христа;
Г) Преображення Господнє.
19. В якому році УГКЦ була заборонена радянською владою?
А) 1918 р.;
Б) 1921 р.;
В) 1939 р.;
Г) 1946 р.
20. Мухаммед почав проповідувати іслам у:
А) 570 р.;
Б) 610 р.;
В) 710 р.;
Г) 632 р.
21. Представництво окремої православної церкви на канонічній території іншої церкви, це:
А) ставропігія;
Б) лавра;
В) скит;
Г) подвір'я.
22. В якому році утворилася т. зв. «самосвятська» УАПЦ:
А) у 1918 р.;
Б) у 1921 р.;
В) у 1930 р.;
Г) у 1942 р.
23. Віровчення про чистилище є догматом:
А) католиків;
Б) православних;
В) лютеран;
Г) баптистів.
24. Яке свято відсутнє в календарі римо-католиків:
А) Вознесіння Христове;
Б) Покрова Богородиці;
В) Різдво Богородиці;
Г) Воздвиження Хреста Господнього.
25. Догмат про Пречисту Трійцю прийнятий на:
А) I-му Вселенському Соборі;
Б) II-му Вселенському Соборі;
В) III-му Вселенському Соборі;
Г) IV-му Вселенському соборі.
26. Додаток (філіокве) до Символу віри не визнається:
А) римо-католиками;

- Б) греко-католиками;
В) православними;
Г) протестантами.
27. «Великий розкол» світового християнства на східну та західну гілки відбувся у:
А) 1014 р.;
Б) 1054 р.;
В) 1414 р.;
Г) 1453 р.;
Д) 1517 р.
28. Розкол Київської православної митрополії Константинопольського патріархату на уніатську («з'єднану») і православну («нез'єднану») церкви відбулося у:
А) 1448 р.;
Б) 1569 р.;
В) 1596 р.;
Г) 1608 р.
29. Хто є автором Біблії?
А) Ісус Христос;
Б) Мойсей;
В) Святий Дух;
Г) різні автори.
30. Переклад Біблії українською мовою здійснений П. Кулішем, І. Пулюєм та І. Нечуй-Левицьким був виданий у:
А) 1893 р.;
Б) 1903 р.;
В) 1913 р.;
Г) 1923 р.
31. Релігійні твори, які офіційно не визнані священиками, неканонічні – це:
А) апологети;
Б) апокрифи;
В) архати;
Г) адаміти.
32. Віруючі якої релігії дотримуються наступних поглядів: «Ісус є неважливим. Звичайно Його вважають просвітленим вчителем – вегетаріанцем, що вчив людей медитувати. Він не є втіленням Бога. Вважають, що Ісус був великим аватаром (вчителем)»:
А) кришнаїти;
Б) юдеї;
В) Свідки Єгови;
Г) буддисти.
33. В котрому році було легалізовано УГКЦ?
А) у 1946 р.;
Б) у 1989 р.;
В) у 1990 р.;

- Г) у 1992 р.
34. В котрому році утворилася УПЦ КП?
А) у 1448 р.;
Б) у 1686 р.;
В) у 1921 р.;
Г) у 1992 р.
35. Прозелітизм – це:
А) право духовних закладів, установ (монастирів, інститутів) на особливу самостійність у діяльності;
Б) намагання навернути в свою релігію послідовників інших віровчень;
В) релігійне вчення, відмінне від офіційної доктрини та організації;
Г) термін, яким Папа Івана ХХІІІ окреслив широку програму динамізації Католицької Церкви в русі її оновлення, наближення до сучасного світу шляхом модернізації ідейного арсеналу, культу, структури.
36. Яка з Церков має найбільшу кількість релігійних громад в Україні.
А) УПЦ КП;
Б) УПЦ МП;
В) УАПЦ;
Г) УГКЦ.
37. В доктрині якої конфесії важливе місце займає глосолалія:
А) в баптистів;
Б) в п'ятидесятників;
В) в адвентистів;
Г) в єговістів.
38. Повернення, привласнення чи знищення польським католицьким єпископатом православних церков та ін. сакральних об'єктів на Волині, Поліссі й Підляшші наприкінці ХVІІІ ст. – у 1920-30 рр. – це:
А) ревівалізм;
Б) ревіндікація;
В) ресакралізація;
Г) реформація.
39. Прихильники якого релігійного руху вважають, що саме їх покликано об'єднати усі релігії та встановити загальний мир на землі:
А) крішнаїзму;
Б) бахаїзму;
В) саєнтології;
Г) теософії.
40. Коли був прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»:
А) у 1990 р.;
Б) у 1991 р.;
В) у 1992 р.;
Г) у 1996 р.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ЗАЛІКУ

1. Дайте визначення поняття релігії.
2. Чим обумовлена поява релігієзнавства як науки та навчальної дисципліни?
3. Що відрізняє релігієзнавство від теології?
4. Розкрийте суть релігієзнавчих дисциплін.
5. Назвіть відомі вам теорії походження релігії.
6. Що є основною ознакою релігії і які її (цієї ознаки) властивості?
7. Охарактеризуйте структурні елементи релігії.
8. Які функції має релігія?
9. Розкрийте типи релігійності.
10. Висвітліть види релігійних організацій.
11. Розкрийте взаємозв'язок історичного розвитку людства та його вплив на типологію релігій.
12. Охарактеризуйте первісні форми релігії.
13. Як утворилися національно-державні релігії?
14. Порівняйте загальні риси родоплемінних культів із загальними рисами ранніх національних релігій.
15. Проаналізуйте релігії доколумбової Америки.
16. Дайте коротку характеристику релігіям стародавньої Греції, Риму, Єгипту, Індії, народів Дворіччя.
17. Розкрийте дохристиянські вірування на українських землях.
18. Які риси первісних вірувань спостерігаються у сучасних релігіях?
19. Назвіть характерні риси пізніх національних релігій. Чим вони відрізняються від спільних рис ранніх національних релігій?
20. Розкрийте специфіку індуїзму.
21. Охарактеризуйте релігії «перехідної стадії».
22. Порівняйте конфуціанство із даосизмом.
23. Яка роль синтоїзму в менталітеті японців?
24. Коли і за яких умов виникло юдейське віровчення?
25. У чому сутність хасидизму?
26. Дайте характеристику сучасного стану юдаїзму в Україні.
27. Коротко охарактеризуйте загальні риси світових релігій.
28. Як виник і сформувався буддизм?
29. Розкажіть про віровчення і культ буддизму.
30. Поясніть особливості основних течій і напрямів буддизму.
31. Розкрийте соціально-політичні та ідеологічні передумови виникнення християнства.
32. Проаналізуйте «Символ віри» і Нагірну проповідь Ісуса Христа.
33. Поясніть основні догмати перших (спільних) вселенських соборів.
34. Які причини розколу християнства у 1054 р.?
35. Коли, де і за яких умов виник іслам? Розкрийте догматику ісламу і заповіді Мухаммеда?
36. Назвіть і коротко охарактеризуйте головні ісламські свята.
37. Які відмінності між суннітами і шиїтами?

38. Назвіть основні етапи історії ісламу в Україні.
39. Які особливості і відмінності віровчення та культу православної і католицької церков?
40. Розкажіть про головні свята православної церкви.
41. Що ви знаєте про сучасний стан православ'я у світі?
42. Що послужило причиною і мотивом прийняття князем Володимиром християнства?
43. Яким було церковне життя в Україні у XI-XVII ст.ст.?
44. Розкрийте причини, хід і наслідки відродження українського православ'я в першій половині XX ст.
45. Яка особливість буття релігії і Церкви за умов тоталітарної доби?
46. Коротко охарактеризуйте діяльність Римо-католицької церкви у середньовіччі.
47. Розкажіть про найважливіші Вселенські собори католицизму.
48. Що ви знаєте про історію католицизму в Україні?
49. Розкрийте причини, хід і наслідки Берестейської унії.
50. Що ви знаєте про Ужгородську унію?
51. Яка роль Замойського синоду 1720 р. в історії УГКЦ?
52. Розкажіть про репресії царизму проти УГКЦ.
53. Висвітліть подвижницьку діяльність митрополита Андрея Шептицького і патріарха Йосипа Сліпого.
54. Охарактеризуйте катакомбний період УГКЦ.
55. Назвіть причини Реформації.
56. Які відмінності між протестантизмом і католицизмом?
57. Які особливості раннього протестантизму?
58. Як поширювався ранній протестантизм в Україні?
59. Які особливості віровчення і культу пізнього протестантизму?
60. Які історизм і географія пізнього протестантизму в Україні?
61. Яку структуру має Біблія?
62. Які є апокрифічні книги і чому вони так називаються?
63. Охарактеризуйте складові частини Старого Заповіту та його головні ідеї.
64. Дайте характеристику книгам Нового Заповіту.
65. Які головні ідеї Нового Заповіту?
66. Співставте моральні принципи Декалогу і Нагірної Проповіді Ісуса Христа.
67. Що знаєте про найдавніші переклади Старого і Нового Заповітів?
68. Розкажіть про перший повний переклад Біблії українською мовою.
69. Коротко розкрийте відомі вам повні чи часткові переклади Біблії українською мовою.
70. Дайте означення новітніх релігійних рухів.
71. Поясніть, чому з'являються нові релігійні течії і як вони утверджуються на релігійному ринку.
72. Розкрийте класифікацію неорелігій.
73. Охарактеризуйте загальні ознаки неорелігій.
74. Проаналізуйте окремі нетрадиційні релігійні рухи.

75. Які з відомих вам неорелігій мають автохтонне походження або національне коріння в Україні?
76. Розкрийте легалізацію УГКЦ: причини, хід, наслідки.
77. Коли і як була легалізована УАПЦ?
78. У яких формах існував в СРСР п'ятидесятницький рух?
79. Які гарантії свободи совісті дає Конституція України?
80. Охарактеризуйте сучасну релігійну мапу України.
81. Які причини міжконфесійних конфліктів в сучасній Україні?
82. Яким чином релігія може впливати на політичне життя держави?
83. Яка роль релігійного чинника в національній безпеці України?
84. Які ваші міркування щодо ідеї єдиної, національної, помісної Церкви?
85. Які закони України регулюють і гарантують свободу совісті, свободу релігії, свободу церкви?

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ З ІСТОРІЇ РЕЛІГІЙ

(згідно з типологією релігій)

I. РОДОПЛЕМІННІ КУЛЬТИ

(анімізм, магія, аграрний культ, тотемізм, фетишизм, шаманізм);
– археологічні розкопки датують появу цих культів від 60000 р. до н. е.

II. ЕТНІЧНІ (НАЦІОНАЛЬНІ) РЕЛІГІЇ

A. Ранні національні релігії

4000 р. до н. е. – у цивілізації Месопотамії (або Давнього Межиріччя – регіону, розташованого між ріками Тигр і Єфрат, відомого під назвою Шумер і Акад) вже існувала релігійна система – *релігія народів Давнього Межиріччя*.

VI–IV тис. до н. е. – сформувалась *система політеїстичних вірувань і культів народів Давнього Єгипту*.

До періоду трипільської культури (IV–III тис. до н. е.) відносяться перші археологічні знахідки релігійного змісту *давньоукраїнської релігії*, яка в наступних тисячоліттях до н. е. і в першій половині I тис. н. е. формує і розвиває пантеон богів *українського язичництва*.

II тис. до н. е. – виникла в середовищі т. зв. індоаріїв *давньоіндійська релігія* як сукупність релігійних поглядів та обрядів.

Близько XV ст. до н. е. – сформувалася *система політеїстичних вірувань і культів племен та народів Стародавньої Греції* в період виникнення й розвитку рабовласницького ладу.

VII ст. до н. е. – початок функціонування *давньоримської релігії* зі значним впливом елліністичної культури і релігійним синкретизмом.

B. Пізні національні релігії

II тис. до н. е. – починається формування і розвиток *юдаїзму* в Палестині.

1250 р. до н. е. – об'явлення Богом Декалогу Мойсеєві на горі Синай.

Поступовий розвиток і утвердження монотеїстичної віри серед євреїв.

Перший етап юдаїзму – до X ст. до н. е. – «дохрамовий період»: єврейські політеїстичні племена поступово завойовують і заселяють Ханаан (пізніше – Палестина) і утворюють Ізраїльсько-Юдейське царство.

Другий етап юдаїзму – до кінця VII ст. до н. е. (621 р. до н. е.) – культ Бога Яхве (Єгови), або «першого Храму»: для поклоніння Богу Яхве в Єрусалимі ізраїльсько-юдейський цар Соломон (Шломо) збудував Єрусалимський Храм (945 р. до н. е.), забороняється євреям поклонятися іншим релігійним культам, а культ Бога Яхве залишається єдиною релігією Ізраїлю (коло 621 р. до н. е.).

Третій етап юдаїзму – VI ст. до н. е. – період «вавилонського полону»: на початку VI ст. до н. е. (578/586 р. до н. е.) країна була захоплена вавилонським царем Навуходоносором II. Храм було зруйновано, а більшість євреїв – полонено. У полоні юдаїзм став ідейною основою

боротьби євреїв за відродження власної державності й формою руху за повернення на землю предків.

Четвертий етап – із VI ст. до н. е. (538 р.) до 70 р. н. е. – період «другого Храму»: після падіння Вавилонської держави і приєднання її земель до Персії, євреям дозволили повернутися на батьківщину і відбудувати Храм (освячений в 515 р. до н. е.), після чого вони перетворилися в замкнену юдейську храмову громаду. У середині II ст. до н. е. Земля Обітована ненадовго відновила свою незалежність, але вже в 63 р. до н. е. була завойована римським полководцем Помпеєм і попала в залежність від Риму. Справжньої пишноти Єрусалимський Храм досягнув після його реконструкції юдейським царем Іродом Великим на рубежі старої і нової ери. Два невдалих повстання проти римлян (66–70 рр. Юдейська війна та повстання 132–136 рр. Бар-Кохби) – призвели до остаточної втрати незалежності єврейської держави. Храм було спалено, загинуло близько 1 млн. євреїв (25 відсотків від усього єврейського населення).

П'ятий період – із I–II ст. до н. е. до 1948 р. – період діаспори – розселення євреїв по всьому світу. Цей період закінчився відновленням за рішенням ООН держави Ізраїль.

X–VII ст. до н. е. – виникнення *зороастризму (парсизму)*. Засновником вважають пророка Заратустру (Зороастра), якому приписують створення Гат – найдавнішої частини священної книги Авести й об'єднання основних релігійних уявлень стародавніх персів.

2-а половина I тис. до н. е. – виникнення *даосизму* в Китаї. Засновник – Лао-цзи та найважливішим його представником у контексті розвитку був Чжуан-цзи.

VI ст. до н. е. – виникнення *джайнізму* в Індії. Засновник – проповідник Вардхамана (Махавіра і Джіна).

I ст. н. е. – поділ джайнізму на светамбару і дігамбару.

VI–V ст. до н. е. – виникнення *конфуціанства* в Китаї. Засновник Конфуцій (Кун-Цзи, Кун Чжунни). Державна релігія Китаю до 1912 року.

Середина I тис. н. е. – виникнення *індуїзму* внаслідок еволюції і злиття ведичної та брахманської релігійних традицій.

VI–VII ст. н. е. – на базі аніміністичних культів і шаманізму сформувалася національна релігія Японії – *синтоїзм*. З певними перервами до 1946 року синтоїзм був державною релігією Японії.

XV–XVI ст. н. е. – на ґрунті індуїзму і елементів ісламу виник *сикхізм* – одна із національних релігій Індії, поширена в основному у її північно-західній частині (штат Пенджаб). Засновник – гуру (вчитель) Нанак.

III. СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

Буддизм

VI–V ст. до н. е. – виникла в Північній Індії світова релігійна система – буддизм. Засновник – царевич Сідхартха Гаутама (Шак'ямуні, Будда) 566–486 рр. до н. е. або 560–480 рр. до н. е.

III ст. до н. е. – буддизм утверджується в Індії й поширюється до Каспійського моря і Середньої Азії, а також до Шрі Ланки.

I–III ст. н. е. – буддизм поширюється в Китаї і з 470 р. стає офіційною релігією Північного Китаю.

IV–VI ст. н. е. – буддизм поширився в Кореї і Японії.

V ст. н. е. – буддизм поширився в Бірмі, Тайланді й Камбоджі.

VII ст. н. е. – буддизм увійшов на територію Тибету.

Світове християнство

26–36 рр. н. е. – правління прокуратора Юдеї Понтія Пилата, за якого, згідно з традицією, був страчений Ісус Христос.

33 р. н. е. – утворення апостолом Петром першої християнської громади в Єрусалимі внаслідок зішестя Святого Духа на апостолів. Початок християнської церкви.

49 р. – Апостольський собор у Єрусалимі.

III ст. – початок християнського чернецтва (Єгипет); поширення християнства серед готів.

313 р. – Міланський едикт імператора Константина легалізував християнство в Римській імперії. Початок перетворення християнства на панівну релігію.

325 р. – Перший Вселенський собор, м. Нікей.

381 р. – Другий Вселенський собор, м. Константинополь.

383–405 рр. – здійснення латинського перекладу Біблії (Вульгата).

431 р. – Третій Вселенський собор, м. Ефес.

451 р. – Четвертий Вселенський собор, м. Халкідон.

V–VI ст. – поширення християнства серед лангобардів та франків.

553 р. – П'ятий Вселенський собор, м. Константинополь.

589 р. – вперше в Західній церкві утвердження *Filioque* на Толедському соборі.

680 р. – Шостий Вселенський собор, м. Константинополь.

787 р. – Сьомий Вселенський собор, м. Нікей.

IX ст. – місія Кирила (Константина) та Мефодія серед слов'ян.

1014 р. – остаточне внесення *Filioque* до Символу віри Римської церкви.

1054 р. – «великий розкол» світового християнства на *східну та західну гілки*.

1090–1099 рр. – перший хрестоносний похід.

1203 р. – пограбування Константинополя хрестоносцями.

1291 р. – остаточна поразка хрестоносців на Близькому Сході.

XIII ст. – початок діяльності католицької інквізиції.

1378 – 1417 рр. – «великий розкол» між римською та авіньонською кардинальськими партіями у Західній церкві, т. зв. «велика Західна схизма».

1439 р. – укладення церковної унії на Ферраро-Флорентійському соборі.

1448 р. – оголошення самостійності Московської митрополії.

1453 р. – загарбання Константинополя турками. Падіння православної Візантійської імперії.

1517 р. – виступ Мартіна Лютера проти Католицької церкви. Початок німецької Реформації та *лютеранства*.

1520–1530-і рр. – реформування відносин між Католицькою церквою і Англійською державою королем Генріхом VIII. Початок *англіканства*.

1523 р. – на Цюріхському диспуті Ульріх Цвінглі виступив із т. зв. «67 тезами».

1525 р. – У. Цвінглі у праці «Про істинну та хибну релігію» сформулював богословське вчення. Початок *цвінгліанства*.

1529 р. – Шпейерська «Протестація 20-ти імперських чинів», що згуртувала прихильників Лютера («протестантів») на боротьбу за свої релігійні права.

1534 р. – парламент Англії проголосив Генріха VIII главою державної церкви – англіканства.

1536 р. – заборона парламентом Англії папської юрисдикції.

1536 р. – Жан Кальвін у праці «Настанови у християнській вірі» розвинув теологічну і моральну доктрину протестантизму. Початок *кальвінізму*.

1539–1540 рр. – створення Товариства Ісуса (єзуїтів). Засновник – Ігнасіо Лойола.

1539–1542 рр. – остаточне формування англіканського віровчення.

1545–1563 рр. – Тридентський собор. Католицька реформа (Контрреформація).

1555 р. – Аугсбурзький мир між католиками та протестантами.

1566 р. – поява «Гельветицького віровизнання», одного з найпоширеніших кальвіністських катехизисів.

1582 р., лютий – початок календарної реформи папи Григорія XIII («новий стиль»).

1589 р. – здобуття Московською митрополією статусу патріархату.

1592 р. – проголошення *пресвітеріанства* державною релігією Шотландії.

1609 р. – виникнення в Амстердамі першої *баптистської* громади. Засновник – Джон Сміт.

1648 р. – поява «Вестмінстерського сповідання», символічної книги британських пресвітеріан.

1649–1650 рр. – оформлення реформованої державної Церкви Англії («Закон про одностайність»).

1721 р. – церковна реформа Петра I. Утвердження «Духовного регламенту». Початок «синодального» правління Російською православною церквою.

1744 р. – виникнення в Англії *методизму*. Засновники – Джон і Чарльз Уеслі.

1830 р. – заснування у США церкви *мормонів*. Засновник – Джозеф Сміт.

1833–1850 рр. – здобуття Елладською церквою автокефалії.

1844–1845 рр. – виникнення течії *Адвентистів сьомого дня* в США.
Засновник – Уільям Міллер.

1865 р. – проголошення автокефалії Румунської церкви (визнана Константинополем у 1919 р.).

1869–1870 рр. – I Ватиканський собор. Прийняття догмату про непомильність папи Римського – «ex cathedra».

1871 р. – утворення церковної організації *«старокатоликів»* (у 1889 р. об'єдналася з реформованою Утрехтською церквою).

1872 р. – проголошення автокефалії Болгарської церкви (визнана Константинополем у 1919 р.).

1878 р. – заснування *Армії Спасіння* у Лондоні Уільямом Бутсом.

1879 р. – здобуття Сербською церквою самостійності.

1891 р. – енцикліка «*Regum poarum*» папи Пія IX. Початок розроблення нового соціального вчення Римо-католицької церкви.

1901 р. – початок у США *п'ятидесятницького руху*, який знаменувала т. зв. глосолалія під час біблійних занять у школі Ч. Пархема, м. Топік, як контекст харизматичного руху.

1905 р. – створення в Лондоні Всесвітнього союзу баптистів.

1917 р. – проголошення автокефалії Грузинської церкви (визнана Москвою у 1943 р.).

1918 р. – відновлення патріаршого управління Російською православною церквою.

1921 р. – утворення Російської закордонної церкви, опозиційної до Московського патріархату («карловацький розкол»).

1921 р. – проголошення автокефалії Польської православної церкви (підтверджена Константинополем у 1924 р., Москвою у 1948 р.).

1947 р. – проголошення незалежності Кіпрської церкви.

1948 р. – виникнення Всесвітньої ради церков.

1951 р. – автокефалія Чехо-Словацької церкви.

1958 р. – початок діалогу Православної та Римо-католицької церков.

1962–1965 рр. – II Ватиканський собор. Початок «Аджорнаменто».

1964 р., січень – зустріч Вселенського патріарха Афінагора I та папи Римського Павла VI в Єрусалимі.

1965 р., грудень – зняття анафем 1054 р. між Римською та Константинопольською церквами. Спільна декларація з цього приводу.

1970 р. – здобуття автокефалії Американською православною церквою.

1978 р., 16 жовтня 2005 р., 2 квітня – понтифікат папи Івана-Павла II (Кароля Войтили). Перший папа-слов'янин.

1990–1993 р. – засідання спільних православно-католицьких богословських комісій у Відні, Фрайзингу (ФРН), Аріччі (Італія), Баламанді (Ліван).

1995 р., травень – послання папи Івана-Павла II про екуменічний обов'язок християн «Нехай будуть усі єдині». Зустріч папи із Вселенським патріархом Варфоломієм I.

2005 р., квітень – початок понтифікату Бенедикта XVI (Йосифа Рацінгера).

Українське християнство

867 р. – хрещення київського князя Аскольда.

955 р. – хрещення київської княгині Ольги.

988 р. – початок християнізації Київської Русі за князя Володимира Великого.

1039 р. – поява в Києві першого митрополита-грека.

1051 р. – обрання першого митрополита-русина Іларіона.

1228–1240 р. – місія ченців-домініканців у Київській Русі.

1302–1391 рр. – перше встановлення Галицької митрополії.

1317 р. – встановлення Литовської (згодом Литовсько-Київської) митрополії.

1325 р. – перетворення Москви на осідок Київських митрополитів.

1375 р. – санкціонування буллою папи Григорія XI створення католицьких єпархій на західноукраїнських землях.

1448 р. – остаточний поділ давньої Київської митрополії на Київську і Московську.

XVI ст., середина – початок діяльності кальвіністів та соцініан в Україні.

1573 р. – прийняття Варшавської конфедерації. Закріплення релігійних та громадянських прав релігійних меншин у I Речі Посполитій.

1581 р. – видання у м. Острозі першої друкованої слов'янської Біблії (Острозька Біблія).

1585–1586 рр. – початок діяльності православного Львівського Успенського братства.

1589 р. – отримання Львівським та Віленським братствами статусу ставропігій.

1593 р. – відкриття Замойської академії, яка поширювала єзуїтський вплив на Україну.

1596 р., жовтень – два Берестейські собори, один з яких проголосив унію з Римською церквою, інший засудив її. Розкол Київської православної митрополії Константинопольського патріархату на ***уніятську («з'єднану») і православну («нез'єднану») церкви.***

1608 р. – заснування єзуїтських колегіумів у Львові та Луцьку.

1615 р. – заснування Київського братства та школи при ньому.

1617 р. – створення уніятським митрополитом Йосифом Вельямином Рутським ***Чину св. Василя Великого (василіян).*** Початок структуралізації чернецтва.

1617 р. – заснування Луцького православного братства.

1620 р. – відновлення у Києві православної митрополії, ліквідованої Берестейською унією. Посвячення єпископату та Київського митрополита.

1632 р., осінь – створення у Києві Петром Могилою колегіуму шляхом злиття братської і лаврської шкіл.

1632–1633 рр. – легалізація Київської православної митрополії в І Речі Посполитій.

1632–1647 рр. – «Могилянська доба» в історії Київської митрополії: правління Петра Могили, що позначилося цілою низкою реформ в українському православ'ї.

1640 р. – Київський собор затвердив «Православне сповідання віри», згодом визнане всіма православними церквами.

1646 р. – Ужгородська унія – утворення уніятської церкви на Закарпатті.

1667 р. – Андрусівська угода між Росією та Польщею. Посилила позиції унії на Правобережжі.

1676 р. – скасування ставропігії братств на території І Речі Посполитої й обмеження їхньої діяльності.

1686 р. – підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархатові.

1691–1702 рр. – перехід на унію православних єпархій на території І Речі Посполитої (Перемишльської, Львівської, Луцької).

1699 р. – сеймові рішення, що обмежували громадянські й політичні права некатоліків у І Речі Посполитій.

1701 р. – здобуття Київською (Могилянською) колегією статусу академії.

1720–1721 рр. – поява петровського «Духовного регламенту», який ліквідував усі стародавні права та вольності Київської православної митрополії.

1720 р. – Замоїський уніятський синод. Активізація у поширенні унії, її часткова латинізація.

1722–1743 рр. – існування Київської православної митрополії як рядової єпархії у структурі російського православ'я.

1732 р. – «Генеральна конфедерація». Посилення контролю католицького духовенства за релігійним життям некатоліків І Речі Посполитої.

1766–1768 рр. – «Коліївщина», народне повстання на українських землях Польщі з виразним антикатолицьким забарвленням.

1768 р. – «Барська конфедерація» польської шляхти проти Коліївщини.

XVIII ст., 70-ті роки – початок проникнення в українські землі Російської імперії нової хвилі протестантизму разом з іноземцями-колоністами.

1782–1785 рр. – церковна реформа австрійського уряду. Створення «Релігійного фонду». Редукція василіянських монастирів.

1793–1796 рр. – значна ліквідація російським царизмом греко-католицьких парафій на Волині, Правобережжі і Білорусії.

1807 р. – відновлення буллою папи Пія VII Галицької Греко-католицької митрополії з осідком у Львові, до складу якої увійшли Перемишльська, Холмська і Львівська єпархії з чисельністю 3000 парафій.

1818 р. – поділ греко-католицької Мукачівської єпархії на Мукачівську і Пряшівську.

1819 р. – перетворення Києво-Могилянської академії на Київську духовну академію.

1839 р. – офіційне приєднання (під репресивним тиском царизму) греко-католиків Правобережжя до Російської церкви. Реформа Йосифа Семашка.

1840 р. – скасування російською адміністрацією на приєднаних землях Правобережної України Литовського статуту, на якому ґрунтувалася відносна автономія церкви.

1841–1843 рр. – секуляризація церковних маєтків, запровадження «штатного розкладу» та державного утримання духовенства на Правобережжі.

1862 р. – «Конкордія» – договір про повну рівноправність римо- і греко-католиків у Австро-Угорській державі.

1882–1904 рр. – Добромильська реформа Чину св. Василя Великого.

1885 р. – утворення Станіславської єпархії УГКЦ.

1860 р. – виникнення в Таврійській губернії течії «*братських меннонітів*».

1861 р. – перші відкриті зібрання *українських штундистів*.

1861 р. – перші баптистські водні хрещення серед німців-колоністів в Україні.

1863 р. – перші баптистські водні хрещення серед українців.

1867 р. – створення першої української баптистської громади (с. Карлівка колишнього Єлизаветградського повіту).

1873–1875 рр. – знищення російським царизмом Холмської єпархії УГКЦ, т. зв. акт «возз'єднання».

1880 р. – заснування першої в Україні громади євангельських християн у Харкові.

1884 р. – створення Союзу баптистів Південної Росії (згодом – Союз російських баптистів), до якого входили українські баптисти.

1886 р. – поява першої громади адвентистів в Україні (німецька колонія Бердубулат, Таврія).

XIX ст., 70–80-ті роки – баптистська проповідь серед місцевого населення Західної України.

1894 р. – оголошення царським указом штундизму «особливо шкідливою сектою».

1901–1944 рр. – правління Галицькою митрополією УГКЦ митрополитом Андреем Шептицьким, ЧСВВ.

1905 р., 17 квітня – указ царя Миколи II «Про зміцнення начал віротерпимості». Початок легалізації українських протестантських осередків.

1916 р. – створення першої громади Української православної церкви у США.

1917 р. – створення Всеукраїнської Православної церковної ради (ВПЦР), органу автокефального православного руху в Україні.

1918 р. – заснування Української православної церкви в Канаді.

1918 р. – Декрет Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який зліквідував монопольне становище Російської православної церкви.

1921 р. – Всеукраїнський православний церковний собор. Утворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

1921 р. – утворення Всеукраїнського союзу баптистів (діяв до 1928 р.).

1921–1922 рр. – заснування першої п'ятидесятницької громади в Україні (м. Одеса).

1925 р. – початок діяльності в Галичині та Волині лютеранської Української євангельсько-аугсбурзької місіїної ради.

1925 р. – початок діяльності Всеукраїнського об'єднання адвентистів сьомого дня (АСД).

1926 р. – створення Всеукраїнського союзу християн Євангельської віри (ХЄВ).

1927 р. – спеціальна постанова Політбюро ЦК КП(б)У – визначення Римо-католицької церкви як «класового супротивника».

1928 р. – створення у Галичині Союзу українських Євангельських християн-баптистів.

1929 р. – постанова «Про релігійні об'єднання» – узаконення державного атеїзму в СРСР.

1930 р. – ліквідація УАПЦ в Радянській Україні.

1931 р. – створення в Західній Україні кальвіністського Союзу українських євангельсько-реформованих громад.

1943 р. – зустріч Й. Сталіна з православними ієрархами. Початок відновлення церковних структур – «відлига» в церковно-державних стосунках у СРСР.

1944 р. – утворення Союзу Євангельських християн-баптистів (Союз ЄХБ). Із приєднанням частини громад ХВЄ утворено всесоюзну раду ЄХБ (ВР ЄХБ).

1945 р. – квітень-вересень – арешт, засудження й ув'язнення репресивними органами СРСР єпископату УГКЦ на чолі з митрополитом Йосифом Сліпим.

1945 р. – травень – утворення сталінським режимом т. зв. «Ініціативної групи» на чолі із о. Гавриїлом Костельником для т. зв. «возз'єднання» УГКЦ із Російською православною церквою.

1946 р. – офіційна ліквідація сталінським режимом Української греко-католицької церкви внаслідок рішень Львівського собору (8–10 березня). Приєднання (близько 80%) греко-католицьких священників до Російської православної церкви. Репресії державної комуністичної влади проти невоzz'єданого духовенства і чернецтва УГКЦ. Початок підпільного існування УГКЦ в Україні у радянські часи.

1949 р. – т. зв. «добровільне возз'єднання» під репресивним тиском сталінського режиму Мукачівської єпархії УГКЦ до РПЦ.

1954 р. – постанова ЦК КПКРС «Про великі недоліки у науково-атеїстичній пропаганді та заходи її поліпшення». Кінець релігійної «відлиги».

1961 р. – розкол у ВР ЄХБ, утворення опозиційної ради церков ЄХБ (РЦ ЄХБ).

1987 р. – серпень – заява єпископа Павла Василика, 19 священників і 206 мирян про вихід із греко-католицького підпілля і заклик до папи Івана Павла II про підтримку ним УГКЦ в СРСР і процесу її легалізації.

1989 р., 20 листопада – початок реєстрації греко-католицьких громад. Відновлення легальної діяльності УГКЦ в Україні.

1990 р., січень – прийняття Московським патріархатом «Положення про екзархати». перейменування Українського екзархату РПЦ в Українську православну церкву (УПЦ). В науковій літературі – УПЦ МП.

1990 р., червень – Перший всеукраїнський собор відновленої в Україні УАПЦ.

1990 р., жовтень – «Грамота про незалежність» УПЦ.

1991 р. – створення Українського біблійного товариства.

1992 р., червень – створення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП).

1993 р. – липень – затвердження Римським Апостольським престолом рішення синоду УГКЦ про створення нових єпархій УГКЦ: Тернопільської, Зборівської, Коломийсько-Чернівецької, Самбірсько-Дрогобицької.

Іслам

VII ст., перша чверть – виникнення ісламу у південно-західній частині Аравійського півострова в період розкладу родоплемінного ладу і формування класової арабської держави.

610 р. – Мухаммед (570–632 роки життя) вперше виступив з проповіддю ісламу в рідному місті Мекка, оголосивши себе посланцем єдиного Бога (Аллаха).

622 р., 16 липня – втеча (перенесення – хіджра) Мухаммеда у Ясриб (нині Медина) – початок мусульманської ери (мусульманського літочислення).

630 р. – завоювання Мекки Мухаммедом і його прихильниками (мединцями).

632 р. – остаточне утвердження ісламу на території Аравійського півострова.

632-634 рр. – правління халіфа, «праведного пророка» Абу Бакра тестя Мухаммеда.

633 р. – початок інвазії ісламу на інші території.

634–644 рр. – перша редакція Корану за халіфа Умара I.

644–656 рр. – друга, остаточна редакція Корану за халіфа Усмана.

661 р. – вбивство (ймовірно хариджистами) в м. Куфа (Ірак) Алі ібн Абу Таліба – двоюрідного брата пророка, одруженого із його дочкою Фатимою, четвертого «праведного халіфа» (656–661 рр.).

661 р. – халіфом став Муавія, родич халіфа Усмана, намісник Сирії, засновник династії роду Омейядів.

680 р. – вбивство воїнами, вірними Омейядам, внука Мухаммеда Хусейна в м. Кербела (Ірак), якого як і Алі обожнюють шиїти.

711–1492 рр. – панування ісламу на 9/10 території Іспанії.

VIII–X стст. – поширення ісламу в сусідніх із Київською Руссю тюркських державах Поволжжя і Причорномор'я: Хазарському каганаті і Волзько-Камській Булгарії.

922 р. – іслам став офіційною державою релігією Булгарстану.

1223 р. – утворення в Криму улусу (намісництва) ісламської Золотої орди.

1475 р. – підкорення Кримсько-Татарського ханства турками-османами і введення ними законів шаріату.

XVI ст. – збудовано першу мечеть в м. Остеню (некримська Україна) за Костянтина Острозького для мусульман-татар, які були в нього на службі.

1920–1930 рр. – атеїстична радянська державна влада закрила мечеті, мекбети і медресе та репресувала мусульманський актив Криму і Причорномор'я.

1944 р. – виселення з Криму державною радянською владою майже 189 тис. татар.

1989–1990-і рр. – повернення до Криму депортованого татарського населення і початок відродження мусульманських релігійних громад в Україні.

IV. НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ, НЕОРЕЛІГІЇ

1. Неохристиянство

1800 р. – початок появи в США «Руху Відродження», який трансформувався в «Християнську Церкву», а згодом в «*Церкву Христа*», постулати віри і мету якої найкраще виклав Бартселл Бафретт Бакстер.

1830 р. – виникла в США Церква Ісуса Христа святих останніх днів (*мормони*). Засновник Джозеф (Йосиф) Сміт (1805–1844 рр.).

1832 р. – виникла в Англії *Новоапостольська церква*. Центр знаходиться в Цюріху (Швейцарія).

1870 р. – виникла в США (м. Пітсбург, штат Пельсільванія) релігійна організація, яка іменувала себе як «*Дослідники Біблії*». Засновник – Чарльз Тейз Рассел (1852–1916 рр.).

1884 р. – зареєстрована як «Товариство Вартової башти, Біблії і Брошур» (ТВББіБ).

1908 р. – центром ТВББіБ став Бруклін, штат Нью-Йорк під назвою «Бруклінська шкінія».

1931 р. – на конгресі ТВББіБ в м. Колумбус (Огайо) було офіційно перейменовано в товариство «*Свідків Єгови*».

1920-і рр. – громади «Свідків Єгови» з'являються на теренах України.

1920–1989 рр. – громади Свідків Єгови жорстоко переслідувалися (включно із арештами і тривалими ув'язненнями) органами державної радянської влади. Діяли у підпіллі на всій території СРСР.

1951 р. – виселено понад 15 тис. віруючих Свідків Єгови репресивними органами СРСР із Прибалтійських республік, Білорусії, Молдавії, України на спецпоселення в Сибір, Казахстан і на Далекий Схід.

1990-і рр. – початок офіційної реєстрації громад Свідків Єгови в Україні.

1901 р., 1 січня – «офіційний» день народження *харизматичного руху*, коли в біблійній школі м. Топіка (США, штат Канзас), заснованої методистським пастирем Чарльзом Пархемом (1873–1929 рр.), який вважається першим основоположником харизматів, після тривалої нічної колективної молитви і покладання рук на голову одна з учениць, Агнеса Оемен, почала говорити невідомою мовою, і епідемія глосолалії охопила всю школу. Але реальну дорогу харизматичному рухові проклав п'ятидесятницький проповідник Давид де Плессі (1905–1986 рр.) у 1950-х роках.

1960 р., 3 квітня – остаточне народження харизматичного руху. Спричинився до цього Денніс Беннет – т. зв. батько харизматів. Є багато

релігійних організацій із різними назвами, які належать до харизматичного руху, наприклад, «Церква Повного Євангелія», «Церква Живого Бога», «Слово віри», «Перемога», «Рух віри», «Слово істини» та ін.

1968 р. – виник у США релігійний рух «*Діти Бога*». Засновник Девід Бранд Берг.

1984 р. – на території Російської Федерації т. зв. архієпископ Іоанн (Береславський) заснував новітній християнський культ «богородицький рух», який у 1992 р. трансформувався у «*Церкву Божої Матері*» («*Богородицьку церкву*»), а у 1994 р. – в Російську Марійську церкву.

2. Культ східного типу (орієнталістські)

1958 р. – виник в США рух «*Трансцендентальна медитація*». Заснував його індуїстський чернець Магеш Прасад Варма, який отримав чернече ім'я Махаріші Махеш Йога.

1966 р. – у Нью-Йорку створено *Міжнародне товариство свідомості Кришні*. Засновник Абхай Чаран Де (1896–1977 рр.) або А. Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада – його чернече ім'я.

1970 р. – виникла «*Всесвітня Чиста Релігія Вішва Нірмала Ахарма*» (*Сахаджа-йога*). Засновник – індійська вчена Шрі Матаджа Нірмала Деві (справжнє прізвище – Нірмала Шривастава).

1971 р. – поблизу м. Пуна (Індія) виникла перша громада (ашрам) *руху Ошо*. Засновник – Раджніш Чандра Мокан (1931–1991 рр.), який прийняв ім'я Бхагвана Шрі Раджніш (Ошо).

1989 р. – «вчитель» Чідзуо Мацумато (псевдонім Сьоко Асахара) створив в Японії «Вчення істини АУМ» (японського «*АУМ сіпрікьо*»).

3. Синкретичні культу

1863 р. – на основі реформування ісламського вчення бабізму в Ірані виник *бахайзм*. Назва походить від імені засновника Мірзи Хусейна Алі Нурі (1817–1892 рр.) – Баха-Улли (Блиск Божий, Слава Бога).

1890–1900-і рр. – виникають громади бахаї в країнах Північної Америки і Західної Європи.

1925 р. – Вищий Суд Ісламу визнав бахайзм вченням невірних.

1948 р. – засновано організацію Міжнародної Співдружності Бахаї, як неурядова й котра з 1970 р. має дорадчий голос в ЮНЕСКО та в Дитячому Фонді ООН.

1963 р. – створено виборчий орган – Всесвітній дім справедливості, який є верховним і центральним органом віри бахаї. Його резиденція знаходиться на схилі гори Кармел в м. Хайфа (Ізраїль).

1990 р. – початок утворення громад бахаї в Україні.

1954 р. – виникла в Південній Кореї «Асоціація Святого Духа за єднання світового християнства» більш відома як «*Церква Єднання*» чи «Церква Муна», або «Церква Уніфікації». Засновник – Сен Мен Мун.

1957 р. – громади Церкви єднання почали утворюватися в США. Її прибічники є у 160 країнах світу.

1991 р. – громади Церкви єднання функціонують в найбільших містах України.

1990 р. – у м. Мінусінську Челябінської області (Росія) на основі товариства уфологів виникла релігійна громада, засновник якої Сергій Тороп (1961 р. н.) оголосив себе новим месією, проповідником Духа Святого Великої Мудрості Творця – **Вісаріоном**.

1993 р. – публікується «Слово Вісаріона, що є Останнім Заповітом від Отця Небесного, який послав його».

1992–1993 рр. – початок виникнення осередків і громад *Церкви Останнього Заповіту* в Україні.

1990 р. – засновано в Києві «**Біле братство**» («Юсмалос», або Велике біле братство) Юрієм Кривоноговим.

1991 р. – Велике біле братство було зареєстровано і отримало юридичний статус релігійної громади.

1992 р. – остаточно сформувалась ієрархічна структура Великого білого братства на вершині якої були «Живий Бог» (Марина Цвігун) і «пророк Живого Бога» (Юрій Кривоногов).

1991–1993 рр. – «білі брати» здійснили кілька несанкціонованих масових релігійних акцій на території чи поблизу київського Софійського собору, що було виявом громадської непокори і проведено без попереднього повідомлення органів влади.

1992 р., 11 березня – виконком Київської міської ради народних депутатів скасував реєстрацію статуту релігійної громади Білого братства.

1992 р., 30 березня – міська прокуратура Києва порушила кримінальну справу проти Юоана Свами (Ю. Кривоногова) і Марії Деві (М. Цвігун) за фактами посягання на здоров'я громадян під виглядом виконання релігійних обрядів.

1993 р., 10 листопада – група членів на чолі з їх лідерами захопили Софійський собор, пошкодили комунікації, заблокували всі входи і мали намір здійснити масовий суїцид, підтвердити свою т. зв. «божественну сутність». Працівники міліції не допустили звершення цієї акції. Було проведено арешти Ю. Кривоногова, М. Цвігун і В. Ковальчука. «Сухе» голодування оголосили майже 300 членів Білого братства в 13 областях України.

1994 р. – жодної активності члени Білого братства не проявляли.

1995 р. – відбувся суд над керівниками Білого братства, яких засудили до різних термінів ув'язнення.

1997 р. – активізувався розкол у Білому братстві і переважна частина «білих братів» гуртуються навколо свого духовного лідера Марії Деві Христос, визнають нею «відлучення» Ю. Кривоногова і входять до «Вселенської Церкви Велике біле братство юсмалос», громади якої існують в Україні і Росії. Керівництво цією частиною Братства взяв на себе проголошений новим «Іоанном Богословом» В. Ковальчук.

4. Наукологічні (саснтологічні) культури

1933 р., квітень – на Чувилкіному пагорбі поблизу хутора Верхній Кондрочий на Луганщині на Порфирія Корнійовича Іванова (1898–1983 рр.)

зійшло просвітлення, викликане Святим Духом, який нібито вселився в нього. Початок «Системи Вчителя», тобто П. Іванова, інша назва – *івановство*. Поширене в Україні та сусідніх державах.

1983 р. – після смерті П. Іванова цей рух очолила його дружина В. Л. Сухаревська. Тоді ж з'являється «Євангеліє» про життя П. Іванова, його легенди про чудеса, створені ним, тлумачники його слів.

1994–1995 рр. – до івановства приєдналася частина членів Білого братства.

1950 р. – опубліковано книгу Лафаєста Рональда Хаббарда (1911–1986 рр.) «Діанетика: наука про душевне здоров'я». Організація мережі психотерапевтичних сеансів – діанетики.

1953 р. – на ґрунті діанетики Хаббард створив в Каліфорнії «*Церкву Сайєнтології*».

1955 р. – Хаббард проголосив себе пророком вчення про «тетана», особливого духа, який після смерті людини переселяється до іншого тіла, і про «тета», духовну першооснову руху і розвитку неживої матерії.

1979 р. – заснування Всесвітнього союзу саєнтологічних підприємств, тобто планомірне введення саєнтології у сферу економіки – початок судових процесів за шахрайство в США і Франції над керівниками саєнтології.

1983 р. – 11 керівників Церкви саєнтології опинилися в США за ґратами. Громади Церкви саєнтології діють в 107 країнах світу. Організаційний центр знаходиться в Лос-Анджелесі, головний європейський офіс – у Копенгагені.

1990-і рр. – початок реєстрації громад Церкви саєнтології в Україні.

1957 р. – виникла в Аргентині Міжнародна класична філософсько-релігійна школа «*Новий Акрополь*». Засновник Хорхе Анхель Ліврага Ріцці (1930–1991 рр.).

1981 р. – вперше офіційно зареєстровано «Новий Акрополь» у Бельгії. Поширився більш, ніж у 50 країнах світу.

1991 р. – розпочало свою роботу українське відділення «Нового Акрополя». Засновник – професор Антон Мусулін.

5. Езотеричні вчення

1875 р. – в Нью-Йорку було офіційно засновано *Теософське товариство*. Засновник – Олена Блаватська (1831–1891 рр.) і Г. Олькотт. Громади згодом виникли в Європі та Індії.

1917 р. – виникло Київське теософське товариство імені Г. Сковороди.

1994–1995 рр. – початок відродження теософії в Україні. При Київському ліцеї ім. Муравйова-Апостола відкрито Школу теософії.

1924–1925 рр. – створення Миколою і Оленою Реріхами релігійного вчення, що носить ім'я «*Агні Йога*» («вогняна йога» – санскр.) чи «*Жива етика*».

1931–1933 рр. – на базі будинку сім'ї Реріхів в Кулу (Індія) створено Інститут людини «Урусваті». Вчення поширилося в Америці, Індії, Прибалтиці.

1990-і рр. – з'являються групи послідовників Живої етики в Україні.

1928 р. – у Німеччині виник міжнародний рух «*Братство Грааля*».

1932 р. – організаційно Братство Грааля виникло із зареєстрованого в Берліні «Натурфілософського Союзу послідовників Грааля». Поширилося в інших європейських країнах та в США, Канаді, Австралії.

1950 р. – утворено Міжнародний фонд Одкровення Грааля.

6. Неоязичницькі культури

1934 р. – виникла *«Рідна віра»*. Засновник В. Шаян. Громади існують в Україні й українській діаспорі. Найзначніша з них громада Рідновірів – при Святині Дажбожій у Гамільтоні (Канада).

1966 р. – зареєстрована в Чікаго перша громада *Церкви рідної української національної віри (РУНВіри)*. Засновник – Лев Силенко. Поступово її громади з'являються в інших містах США, а також в Канаді, Австралії, Англії, Німеччині, Новій Зеландії в середовищі української діаспори. Основний храм РУНВіри – собор св. Матері України знаходиться в м. Спрінг Глен (штат Нью-Йорк).

1991 р. – зареєстрована перша громада РУНВіри в Києві. Згодом громади РУНВіри реєструються в інших містах України.

1992 р. – Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України зареєструвала РУНВіру як Церкву на всю територію України.

2011 р. – в Україні діяли 54 громади РУНВіри.

1994 р. – на Вінничині виникла громада *«Собор рідної віри»*. Послідовники Собору вважають своїми попередниками В. Шаяна, М. Шкавритка, Л. Силенка. Широкого розповсюдження ця течія в Україні не набула – на 2011 р. було зареєстровано 13 громад.

7. Демонологічні (сатанинські) культури

XIX ст., кінець-початок XX ст. – заснування містичних, напіврелігійних груп «Срібна зірка», «Телемське братство», «Орден східного храму» ідеологом сучасного сатанізму Алістером Кроулі (1875–1947 рр.).

1966 р., 30 квітня – утворення у Вальпургієву ніч в Сан-Франциско (США) *Церкви Сатани* Антоном Шандором ЛаВеєм (1930–1997 рр.), званий «Чорним папою».

1968 р. – вихід у світ першого тиражу (125 тис. примірників) «Сатанинської біблії», написаної ЛаВеєм.

1970 р. – опубліковано написану ЛаВеєм другу книгу «Досконала відьма, або Що робити, коли доброчесність програє», інша назва «Сатанинська відьма».

1970-і рр. – з'являються сатанинські групи в СРСР і цей процес триває, особливо в найбільших містах Росії.

1972 р. – вихід третьої книги ЛаВея «Сатанинські ритуали».

1975 р. – відбулася реорганізація і розпад Церкви Сатани на самостійні групи, такі, як: Церква Сатанинського Братства, Ordo Tempil Satanas, Орден Чорного Овна, Храм Сета, Храм Малої Матері, Церква S.A.T.A.N., Орден Ваала та ін. Усього в світі нараховується від 2 до 4 млн. adeptів сатанізму. Церква Сатани налічує 50 тис. постійних членів і близько 200 тис. симпатиків.

1987 р. – ЛаВей проголосив «Одинадцять сатанинських правил на Землі».

1988 р. – ЛаВей написав програму із п'яти пунктів «Пентагональний ревізіонізм», а також «Гімн Сатанинської імперії» або «Боевий гімн Апокаліпсиса».

1966–1997 рр. – Верховним Капланом Церкви Сатани був Антон Шандор ЛаВей.

1990-і рр. – активізація сатанізму в Україні. Діють такі угруповання: «Орден чорного кола», «Орден SA», «Церква Сатани», «Чорний орден» та ін. Загальна кількість членів близько 2 тис. Сконцентровані в основному в найбільших містах. За деструктивні антисуспільні дії та порушення прав громадян притягуються правоохоронними органами до кримінальної відповідальності.

1997–2002 рр. – Верховною Капланкою ЦС була Бланха Бартон. З 2001 р. – одночасно із Верховним Капланом ЦС Петером Гільмором.

2002 р. – Верховним Капланом став Пеггі Надрамя, який керує Радою Дев'яти (найважливіша структура управління в Церкві Сатани) як Магістр Templi Rex.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА Й ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. Академічне релігієзнавство: підруч. [Текст]: за наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Архієпископ Етерович, Микола. Святий Престол і Україна [Текст] / Архієпископ, Микола Етерович. – К., 2004. – 224 с.
3. Бартон, Бланш. Тайная жизнь сатаниста: авторизованная биография Антона ЛаВея [Текст] / Бланш Бартон; [пер. с англ. И. Богданова, Д. Борисов]. – М.: Ультра. Культура, 2004. – 400 с.
4. Бедуел, Гі. Історія Церкви [Текст] / Гі Бедуел; [пер. з франц. Г. Григорович]. – Л.: Свічадо, 2000. – 296 с.
5. Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту [Текст]: повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами Українського Біблійного Товариства. – United Bible Societies, 1994 – 30 М.
6. Боцюрків, Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) [Текст] / Б. Боцюрків; [пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія]. – Л.: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.
7. Венедикт XVI (Рацінгер Йосиф). Сіль землі: християнство й Католицька Церква в XXI столітті. Розмова Петера Зевальда з Йосифом Рацінгером [Текст] / Венедикт XVI (Йосиф Рацінгер); [пер. з нім. О. Конкевича]. – Л.: Місіонер, 2007. – 282 с.
8. Віллем, Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки XXI-го століття [Текст] / Жан-Поль Віллем; [пер. з фр.]. – К.: Дух і літера, 2006. – 331 с.
9. Головащенко, С. І. Історія християнства: курс лекцій: навч. посібник [Текст] / С. І. Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
10. Грушевський, Михайло. З історії релігійної думки на Україні [Текст] / Михайло Грушевський. – Л.: З друкарні НТШ, 1925; К.: Освіта, 1992. – 192 с.
11. Дисциплінарне релігієзнавство: колективна монографія [Текст] / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К., 2009. – 219 с.
12. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: іст.-реліг. моногр. [Текст] / митрополит Іларіон. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 424 с.
13. Історія релігії в Україні у 10 т. [Текст]: К., 1996-2011.
14. Історія релігії в Україні: навч. посібн. [Текст]: за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
15. Калінін, Ю. А., Харьковщенко, Є. А. Релігієзнавство: підручн. [Текст] / Ю. А. Калінін, Є. А. Харьковщенко. – К.: Наукова думка, 1998. – 336 с.
16. Катехизм християнської віри для молоді і старших [Текст]. – Л.: Свічадо, 2002. – 238 с.
17. Кислюк, К. В., Кучер, О. Н. Религиоведение: учебн. для высш. учебных заведений [Текст] / К. В. Кислюк, О. Н. Кучер. – Ростов н/Д: Феникс; Х.: Торсинг, 2004. – 512 с.

18. Колодний, А. М. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози (тематична збірка вибраних статей і тез) [Текст] / Анатолій Миколайович Колодний. – К., 2009. – 450 с.
19. Історія релігій: навч. посібн. [Текст] / В. Лубський, В. Козленко, М. Лубська, Г. Севрюков. – К.: Тандем, 2002. – 640 с.
20. Оливер, П. Мировые религиозные верования [Текст] / Пол Оливер; [пер. с англ. О. Перфильева]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 240 с.
21. О. Вишковський, Павло ОМІ. Переслідувана Церква. Католики України в часи комуністичного режиму [Текст] / О. Павло Вишковський ОМІ. – К.: Католицький медіа-центр, 2009. – 310 с.
22. О. Мудрий, Софрон. Нарис історії Церкви в Україні [Текст] / О. Софрон Мудрий. – Рим-Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995. – 404 с.
23. Павлов, С. В. Географія релігій: навч. посібник для студ. геогр. і філософ. факул. вищ. навч. закл. [Текст] С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любіцева. – К.: АртЕк, 1999. – 504 с.
24. Петрик, В. М. Демонологія: еволюція та сучасний стан: навч. посібник [Текст] / В. М. Петрик, В. В. Остроухов. – К.: Кондор, 2005. – 192 с.
25. Петрик, В. М. Нетрадиційні та містичні культури України: навч. посібн. [Текст]: за заг. ред. В. В. Остроухова. – К.: Росава, 2003. – 336 с.
26. Полная популярная иллюстрированная библейская энциклопедия [Текст]: М.: ООО «Изд-во Арстель»: ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 2000. – 720 с.
27. Пуряєва, Наталія. Словник церковно-обрядової термінології [Текст] / Наталія Пуряєва. – Л.: Свічадо, 2001. – 160 с.
28. Рацінгер, Йосиф. Вступ до християнства: лекції про Апостольський символ віри з новим вступним есеєм [Текст] / Йосиф Рацінгер; [пер. з нім. О. Конкевича]. – Л.: Місіонер, 2008. – 332 с.
29. Релігієзнавство: навч. посібник [Текст] / А. Г. Баканурський та інші. – К.: ВД Професіонал, 2004. – 304 с.
30. Релігієзнавство: підручн. [Текст]; за ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка. – К.: вид. центр «Академія», 2008. – 408 с.
31. Релігієзнавство: навч. посібн. для дистанц. навч. [Текст] / А. М. Колодний, Т. А. Ніколаюк. – К.: Ун-т «Україна», 2003. – 269 с.
32. Релігієзнавство: навч. посібн. [Текст] / М. Ф. Рибачук, М. І. Кирюшко, Л. Б. Пилявець та ін.; за ред. док-ра філософ. наук, проф. М. Ф. Рибачука. – К.: Освіта, 1997. – 239 с.
33. Релігієзнавство: підручн. [Текст]; за ред. М. М. Заковича. – К.: Вища школа, 2000. – 350 с.
34. Релігієзнавчий словник [Текст]; за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
35. Релігійна панорама. Інформаційно-аналітичний журнал. Засновник: Українська Асоціація релігієзнавців (№№ із 2000 р. і далі).
36. Релігія в сучасному світі: матеріали до курсу релігієзнавства [Текст]; за ред. Г. Зімоня; [з пол. перекл. Г. Теодорович]. – Л.: Свічадо, 2007. – 504 с.
37. Ренан, Эрнест. Христианская церковь [Текст] / Эрнест Ренан. – Ярославль: ТЕРРА, 1991. – 303 с.

38. Роод, Вим. Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. [Текст]: Вим Роод. – Л.: Свічадо, 1995. – 280 с.
39. Рощенюк, Ф. С. Євангельський рух на Тернопільщині [Текст] / Ф. С. Рощенюк. – Т., 1996. – 198 с.
40. Саган, О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан [Текст] / О. Н. Саган. – К.: Світ знань, 2004. – 912 с.
41. Свящ. д-р. Федорів, Юрій. Історія церкви в Україні [Текст] / Свящ. д-р Юрій Федорів. – Люблін: Futura, 1991. – 364 с.
42. Сергійчук, В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу [Текст] / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.
43. Степовик, Дмитро. Релігії, культури і секти світу; посібн. з релігієзнавства і сектознавства [Текст] / Д. Степовик. – Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківського теолог.-катех. духовн. інс-ту, 1998. – 266 с.
44. 100 найвідоміших образів української міфології [Текст]; за заг. ред. Олени Таланчук. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.
45. Стоцький, Ярослав. Монастир Отців Василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712-1996 рр.) [Текст] / Ярослав Стоцький. – Л.: Місіонер, 1997. – 160 с.
46. Стоцький, Ярослав. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988-1998 рр.) [Текст] / Ярослав Стоцький. – Т.: Астон, 1999. – 120 с.
47. Стоцький, Ярослав. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989 рр.) [Текст] / Ярослав Стоцький. – Т.: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.
48. Стоцький, Ярослав. Держава і релігії в західних областях України: конфес. трансформації в контексті держ. політики 1944-1964 років: монографія [Текст] / Я. В. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.
49. Сумерки богів [Текст]: сост. и общ. ред. А. А. Яковлева; перевод. – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.
50. Томпсон, М. Філософія релігії [Текст] / Мел Томпсон; [пер. с англ. Ю. Бущуевой]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 384 с.
51. Україна релігійна. Книга перша: стан релігійного життя України [Текст]; колективна монографія. – К., 2008. – 436 с.
52. Форвард, М. Релігія [Текст] / Мартин Форвард; [пер. с англ. Н. Григорьевой]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 320 с.
53. Черенков, М. М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм: генетико-типологічна спорідненість і національно-ідентифікаційні виміри сучасності [Текст] / М. М. Черенков. – Одеса: Християнська просвіта, 2008. – 566 с.
54. Шевченко, Віталій Володимирович. Православно-католицька політика та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду [Текст] / В. В. Шевченко. – К.: Преса України, 2002. – 416 с.
55. Шкраб'юк, П. В. Монаший Чин Отців Василіян у національному житті України [Текст] / Петро Шкраб'юк. – Л.: Місіонер, 2005. – 439 с. + 56 вкл.

ЗМІСТ

Загальні методичні поради	3
Теми, плани, тематика рефератів.....	6
<i>Самостійна робота 1. Релігія як суспільне явище</i>	<i>6</i>
<i>Самостійна робота 2. Еволюція і типи релігії</i>	<i>7</i>
<i>Самостійна робота 3. Національно-державні релігії народів Сходу.....</i>	<i>8</i>
<i>Самостійна робота 4. Від навчання Будди до великих релігій «об’явлення»</i>	<i>9</i>
<i>Самостійна робота 5. Східна і Західна церкви</i>	<i>10</i>
<i>Самостійна робота 6. Уніатство і протестантизм як тенденції екуменізму</i>	<i>11</i>
<i>Самостійна робота 7. Біблія як історично-культурне явище</i>	<i>12</i>
<i>Самостійна робота 8. Нові релігійні рухи в Україні</i>	<i>13</i>
<i>Самостійна робота 9. Церква, держава, суспільство.....</i>	<i>14</i>
ДОДАТКИ.....	16
Приклади тестових запитань змістовних модулів	16
Запитання для заліку	21
Найважливіші дати з історії релігій	24
Першоджерела й основна література до курсу	40

Навчально-методична література

Стоцький Я. В.

Методичні вказівки
для практичних занять з курсу
Релігієзнавство

для студентів спеціальності 053 “Психологія”
всіх форм навчання

Комп’ютерне макетування та верстка М. М. Мисак

Формат 60x90/16. Обл. вид. арк. 2,22 Тираж 10 прим. Зам. № 3034

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя.
46001, м. Тернопіль, вул. Руська, 56
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4226 від 08.12.11.